

บทที่ 5

บทวิเคราะห์

ความสำคัญของพระที่นั่งไพศาลทักษิณในฐานะที่ใช้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

มูลเหตุแห่งความสำคัญของหมู่พระมหามณเฑียรประการหนึ่งก็คือใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก โดยเริ่มใช้มาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลปัจจุบัน¹ สืบเนื่องมาจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้นเป็นพระราชพิธี ที่จะสถาปนาพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ขึ้นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิและสมมติเทวราช ขั้นตอนการอภิเษกหรือการสถาปนา นั้นแสดงถึงความหมาย

1. เป็นกษัตริย์ครองแผ่นดิน(พระเจ้าจักรพรรดิ)

2. เป็นตัวแทนของพระอินทร์บนพื้นโลก

ดังนั้นสถานที่ที่ใช้ในการประกอบพระราชพิธี จึงจำเป็นจะต้องจำลองความเป็นสวรรค์หรือเทวโลก เพื่อให้สอดคล้องและเกิดความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชพิธี จากหลักฐานเกี่ยวกับนามพระที่นั่งพบว่าพระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มิได้มีนามเรียกแยกเป็นองค์ ๆ หากแต่เรียกรวมกันทั้งหมดว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” (ถ้าจะมีการเรียกแยกองค์ ก็เรียกกันตามความหมายพอเป็นที่เข้าใจไม่มีนามบัญญัติไว้ เช่นเรียกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยว่า “ท้องพระโรง” หรือ “พระที่นั่งบุษบกมาลา” เรียกพระที่นั่งไพศาลทักษิณว่า “หลังสืบเอ็ดห้อง” หรือ “พระที่นั่งหน้าพระโรงใน” และเรียกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานว่า “พระวิมาน” หรือ “พระมหามณเฑียร”)² ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คติความเป็นพระจักรพรรดิราชาจะได้รับความเอาพระหฤทัยใส่อย่างมากที่สุด การขนานพระนามพระที่นั่งต่าง ๆ ในหมู่พระมหามณเฑียร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ออกนามพระที่นั่งที่ใช้ประทับว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” ออกพระนามพระที่นั่งหลังขวางว่า “พระที่นั่งไพศาลทักษิณ” และพระที่นั่งท้องพระโรงว่า “พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไศสุย์พิมาน” ถ้าแยกนามจะเห็นว่าจักรพรรดิพิมานก็คือที่อยู่ของพระจักรพรรดิราชา ไพศาลทักษิณคือผู้ยิ่งใหญ่ทางใต้ตามคัมภีร์ไตรภูมินั้นบ่งว่าพระมหาจักรพรรดิจะอุบัติขึ้นเฉพาะชมพูทวีปซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นที่ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อันอาจถือได้ว่าเป็น

ที่อุบัติของพระมหาจักรพรรดิ และพระที่นั่งองค์นี้ก็ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งชื่อก็บอกชัดเจนว่าเป็นที่ออกว่าราชการของพระอินทร์ อันเป็นจอมเทพสถิตย์อยู่บนเขาพระสุเมรุ ตามคติทางพุทธศาสนา ดังนั้นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๆ อาจถือได้ว่าเป็นเขาพระสุเมรุ ส่วนพระที่นั่งไพศาลทักษิณก็ถือว่าเป็นชมพูทวีปนั่นเอง³ ดังจะเห็นได้อีกตัวอย่างเช่น รูปเขาพระสุเมรุและพระจักรพรรดิบนรอยพระบาทประดับมุกที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่ จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ถึงความพยายามในการจะสร้างพระที่นั่งในหมู่พระมหामณเฑียรที่สถิตย์ขององค์พระมหากษัตริย์ให้สะท้อนถึงความสัมพันธ์กับสรวงสวรรค์ โดยการพระราชทานพระนามของพระที่นั่งองค์ต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพราะสถานที่แห่งนี้ใช้เป็นสถานที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ฉะนั้นจึงมีการสมมุติสถานที่ที่ประกอบพระราชพิธีให้เป็นสวรรค์ที่ประทับของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งซึ่งใช้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในขั้นตอนที่สำคัญที่สุดคือ การรับน้ำอภิเษก และรับการถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เพราะฉะนั้นพระที่นั่งพระองค์นี้จึงได้รับการตกแต่งมากเป็นพิเศษกว่าพระที่นั่งองค์อื่น ๆ ในหมู่พระมหामณเฑียร โดยการประดับด้วยภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับจอมเทพสูงสุดแห่งโลกสวรรค์และเทวสภา เรื่องราวการประกอบพิธีกรรมของพระอมรินทราบหาราชในอดีตชาติ จนผลบุญนั้นส่งผลให้ไปจุติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในฐานะจอมเทพ เพราะฉะนั้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณจึงมีความสำคัญในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในฐานะเป็นสถานที่สมมุติแทนสรวงสวรรค์ เพื่อการกระทำพระราชพิธีจะมีความสมบูรณ์

ตอบสนองคติความเชื่อในเรื่อง “การสถาปนาองค์สมมุติเทพ” ประกอบด้วยความเชื่อเรื่องชาดก อันเป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาโดยแท้ และขุมบุญเทพสำคัญของศาสนาพราหมณ์ในชั้นหลัง โดยเฉพาะองค์พระศิวะเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์และความหมายให้กับการเป็นสมมุติเทพยิ่งขึ้น

จิตรกรรมฝาผนัง: องค์ประกอบในการเสริมความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่ใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่งอาคาร และฉากสมมุติให้พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นดินแดนแห่งสวรรค์ดาวดึงส์ เพื่อเป็นการเสริมความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในการสถาปนาสมมุติเทพพระองค์ใหม่ขึ้นมา โดยเนื้อหาของพระราชพิธีนั้นสามารถนำมาวิเคราะห์เชื่อมความสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมซึ่งเป็นฉากหลังในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในส่วนนี้ใคร่ขอกล่าวถึงภาพจิตรกรรมบริเวณท้องพระโรงหน้าในส่วนที่ติดกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งแสดงภาพจิตรกรรมเป็นเรื่องราวพระอินทร์ประทับภายในพระวิมาน ณ เมืองสุทศนนคร ซึ่งหมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์⁴ นั่นเอง ตำแหน่งที่ตั้งของจิตรกรรมภาพนี้อยู่ในตำแหน่งของทางเข้าผนังด้าน

นอกพระที่นั่งไพศาลทักษิณด้านทิศใต้ อันเปรียบเสมือนประตูทางเข้าองค์พระที่นั่ง เนื่องด้วยภาพจิตรกรรมนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับจิตรกรรมภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ฉะนั้นในการศึกษาวิจัยนี้จึงได้ร่วมจิตรกรรมในส่วนนี้อยู่ในงานวิจัยด้วย

ภาพจิตรกรรมผนังคานนอกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณด้านทิศใต้

แสดงภาพพระอินทร์ประทับบนแท่นบัลลังก์มณฑปคานนอกด้านทิศใต้ อยู่ในสุธรรมเทวสภาเบื้องหลังปราสาทที่ประทับมีต้นไม้ประจักษ์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คือต้นปาริชาติ บนแท่นที่ประทับของพระอินทร์มีเครื่องสังเวทเป็นรูปทรงบายศรีประกอบอยู่ด้วย น่าจะแสดงถึงเหตุการณ์ในขณะนั้นว่าน่าจะเป็นโอกาสพิเศษ เมื่อศึกษาโดยรวมของภาพจิตรกรรม มีรายละเอียดดังนี้ บริเวณ 10 องค์อยู่ในท่าที่แสดงความเคารพ ประกอบกับภาพเบื้องหน้าทางด้านซ้ายมือแสดงภาพพระอินทร์ประทับราชรถ โดยมีกระบวณเหล่านั้นในตามเสด็จในสวนกระต่าย เมื่อได้ศึกษารายละเอียดของภาพจิตรกรรมประกอบกับรายละเอียดของพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นตำราที่รวบรวมขึ้นในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพ.ศ.2326⁵ สามารถสรุปขั้นตอนพิธีที่สำคัญได้ดังนี้

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยอยุธยานั้น จะประกอบพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์เป็นเวลา 3 วัน ส่วนในวันที่ 4 ซึ่งเป็นวันที่สำคัญที่สุดในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก กล่าวคือจะมีการสงฆ์พระมหาราชภิเษก แล้วเสด็จขึ้นดั่งไม้มะเดื่อ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าดั่งไม้อุทุมพรเพื่อทรงรับการถวายน้ำพระมหาสังข์จากพราหมณ์ แล้วจึงเสด็จขึ้นพระที่นั่งภัทรบิฐซึ่งมีผ้าขาวโรยเป่าด้วยพญาคา แล้วจึงไปด้วยแผ่นทองซึ่งเขียนรูปราชสีห์ด้วยชาดหรรณ จากนั้นพราหมณ์ถวายพระสุพรรณบัฏ พระมหาสังข์วาล้อน เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ เมื่อจบขั้นตอนพิธีต่าง ๆ แล้วพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ก็จะเสด็จขึ้นพระราชยาน แห่เครื่องสูงเป็นกระบวณลงมาพระดำเนินสวนกระต่ายเป็นอันเสร็จพิธี

เมื่อศึกษารายละเอียดของภาพจิตรกรรมข้างต้นกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นต้นแบบในกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อมา พบว่ามีความสัมพันธ์กันมากในเรื่องของรายละเอียดของพระราชพิธีกับเนื้อหารายละเอียดของภาพจิตรกรรม ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่เห็นได้ชัดก็คือภาพจิตรกรรมแสดงภาพพระอินทร์ประทับขึ้นไปบนพระราชยานพร้อมด้วยกระบวณนางในที่ตามเสด็จ ไปในสวนกระต่าย กับรายละเอียดของพระราชพิธีก็กล่าวว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่เมื่อเสร็จขั้นตอนของพระราชพิธีแล้วก็เสด็จขึ้นพระราชยานไปในสวนกระต่ายเช่นกัน⁶ ภาพจิตรกรรมนี้น่าจะแสดงถึงพระอินทร์ในตอนที่ได้ทำการเลียบพระนครสุทัศน์ และเป็นเทวกษัตริย์โดยสมบูรณ์แล้ว

ถ้าจะศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างคติความเชื่อที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในฐานะสมมุติเทพในพระนามของพระอินทร์นั้น พบว่าบทบาทของพระอินทร์ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นเทวกษัตริย์ นั้นมีคุณสมบัติที่สามารถเทียบเคียงกับคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ ดังนี้

พระอินทร์เทวกษัตริย์ในฐานะนักปกครอง

พระอินทร์นั้นทรงเป็นเทวกษัตริย์ปกครองเหนือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แต่ก็มีอำนาจครอบคลุมไปทุกภพและภูมิในโลก โดยที่พระองค์นั้นมีความงามสง่าในคุณลักษณะของหัวหน้าของฝ่ายบริหาร บนแท่นบัลลังก์มโหฬารศิลาลาสน์นั้นใช้เป็นที่สำหรับพระอินทร์ประทับจะประกาศศักดิ์ของความเป็นพระราชาและบริหารเพื่อประโยชน์สุขของโลก

แม้ว่าจะทรงอำนาจสูงสุดของพระอินทร์ แต่พระองค์ก็ได้ใช้อำนาจแบบเผด็จการ แต่รับฟังความคิดเห็นของเทพองค์อื่น ๆ ผ่านเทวสภา ณ ที่นั้นจะมีการหารือเรื่องต่าง ๆ เสมอ⁶ คุณลักษณะเช่นนี้ก็เป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ ดังได้กล่าวไว้ในแล้วในทศพิธราชธรรม 10 ประการ และจักรวรรดิวัตร⁸

พระอินทร์ในฐานะพระโพธิสัตว์

เรื่องของพระอินทร์รวมอยู่ในชาดกหมายความว่าพระอินทร์นั้นก็คือพระโพธิสัตว์องค์หนึ่ง และจะเป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต ดังนั้นพระอินทร์ในพุทธศาสนานี้มีบทบาทและหน้าที่ในการเผยแผ่พระศาสนาเป็นอันมาก จากคัมภีร์บาลีนั้น จะเห็นว่าพระอินทร์เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปเจ้าและพระธรรมของพระองค์มาโดยตลอด โดยในปางที่เสวยพระชาติต่าง ๆ ในการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้านั้น พระอินทร์ก็เคยให้ความช่วยเหลือ ในที่นี้ใคร่ขอยกตัวอย่างบางตอนที่แสดงให้เห็นว่าบทบาทของพระอินทร์ที่มีต่อพระพุทธรูปเจ้า

1. ในครั้งที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกสู่มหาภิเนชกรรม และเสด็จสู่มณเฑียรโนมาเปลี่ยนเครื่องทรงเป็นนักบวช และตัดพระเกศาด้วยพระขรรค์ และทรงโยนขึ้นไปบนอากาศและอธิษฐานว่า ถ้าพระองค์จะได้เป็นพระพุทธรูปเจ้าขออย่าให้พระโมลีนี้ตกลงมา พระอินทร์ก็เหาะไปรับในทันทีแล้วนำไปบรรจุในพระเจดีย์จุฬามณี⁹

2. เมื่อพระองค์ประทับ ณ โพธิบัลลังก์ในวันที่ตรัสรู้ เทวดาในหมื่นจักรวาลกำลังขึ้นสรรเสริญพระองค์อยู่ ท้าวสักกะก็ประทับยืนใกล้โพธิบัลลังก์ เป่าสังข์ชื่อวิชัยขุดร (วิชัยขุดรสังข์) เพื่อเป็นการประกาศชัยชนะของพระพุทธรูปองค์¹⁰

3. เมื่อครั้งที่พระพุทธรูปเจ้าได้รับนิมนต์จากพระเจ้าพิมพิสารให้ไปเสวยพระกระยาหาร ณ เรือนหลวงของพระเจ้าพิมพิสาร พระอินทร์แปลงเป็นพราหมณ์หนุ่มงามเข้มคมขำ ร้องเพลงสรรเสริญพระพุทธรูปไปตามเส้นทางสู่ราชมณเฑียร¹¹

4. ในตอนที่พระพุทธองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์หลังจากสอนพระอภิธรรมแก่พุทธมารดาแล้ว พระอินทร์เนรมิตบันไดแก้ว บันไดทอง และบันไดเงิน ถวายพระพุทธองค์และบริวาร¹²

ส่วนในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้นขึ้นตอนหนึ่งเมื่อเสด็จออกมหาสมาคมแล้ว พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะต้องไปประกาศพระองค์เป็นเอกศาสนูปถัมภก ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม¹³ อันเป็นการแสดงถึงการเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก เช่นเดียวกับพระอินทร์

พระอินทร์ในฐานะนักรบ

กษัตริย์ย่อมมีหน้าที่หลักอยู่ 2 ประการคือ บำบัดทุกข์และบำรุงสุขในแผ่นดิน กล่าวคือการยังให้เกิดความสงบสุขแก่ประชาราษฎร์ และกวาดล้างอริราชศัตรูให้มารบกวาย้ายแผ่นดิน ในกรณีหลังนี้พระราชข้อมเป็นจอมทัพโดยตำแหน่ง พระอินทร์ก็เช่นเดียวกัน นอกจากจะดำรงไว้ซึ่งกฎระเบียบอันดีงาม ข้อมจะมีหน้าที่ในฐานะนักรบ จากเหตุการณ์ในตอนเทวาสูรสงคราม ซึ่งเป็นสงครามระหว่างเทวดาและอสูรนั้น พระอินทร์ก็ทรงเป็นจอมทัพในการสู้รบกับเหล่าอสูร¹⁴

จิตรกรรมด้านทิศใต้ได้แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของสมเด็จพระอมรินทราบหาราชในอดีตชาติที่เกิดขึ้นในตระกูลพราหมณ์มีนามว่ามะณพ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการสะท้อนคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องพระอินทร์ในฐานะสมมุติเทวราช การนำเสนอภาพจิตรกรรมของผนังด้านนี้เป็นภาพเล่าเรื่อง โดยเหตุผลของการประดับภาพและเรื่องราวนั้น วัตถุประสงค์มิได้ต้องการเล่าเรื่องแต่มุ่งเน้นให้เป็นภาพประกอบเรื่องราวเทียบเคียงการสถาปนาสมมุติเทพกับเรื่องอดีตชาติของพระอินทร์ เพื่อเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนคติเทวราชา การเลือกภาพจิตรกรรมมาประดับจึงได้เลือกสรรในตอนที่สำคัญ ๆ ทั้งนี้เป็นการนำภาพจิตรกรรมมาเป็นส่วนประกอบของพระราชพิธีบรมราชาในเรื่องของที่มาของพระอินทร์ในฐานะที่เป็นผู้ประกอบกุศลกรรมดีมาโดยตลอด คติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ในฐานะพระโพธิสัตว์

คติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องท้าวสักกะหรือพระอินทร์ของไทยนั้น เชื่อว่าพระอินทร์เป็นผู้เกิดขึ้นเองตามแบบเทวดาที่กล่าวถึงในพระพุทธศาสนา คือเป็น อุปปาติกะ ซึ่งหมายถึงพวกที่เกิดมามีร่างกายเติบโตเป็นปกติสามัญของเหล่าทวยะทั่วไป และเมื่อแรกเกิดไม่ต้องอาศัยอะไรทั้งหมด อาศัยแต่อดีตกรรมเพียงอย่างเดียว พวกที่มีกำเนิดแบบนี้ ได้แก่ พวกเทวดา พรหม สัตว์นรก เปรต และมนุษย์ในต้นกัลป์¹⁵ ท้าวสักกะนั้นก็เช่นเดียวกับเทพองค์อื่น ๆ คือ เป็นผู้เกิดด้วยบุญในชาติปางก่อน และความเชื่อในเรื่องนี้ก็เป็นธรรมดาของคติทางพุทธศาสนา ซึ่งเน้นเรื่องกฎแห่งกรรมที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว และทุกคนย่อมเป็นไปตามกรรมของตน ในสังยุตตนิกายมีข้อความว่า พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรม 7 ประการ คือ วัตรบพ 7 ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้เป็นท้าวสักกะหรือพระอินทร์ มีดังนี้

1. เลี้ยงบิดามารดาตลอดชีวิต
2. ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต
3. พูจจาอ่อนหวานตลอดชีวิต
4. ไม่พูดส่อเสียดเลวตลอดชีวิต
5. ไม่ตระหนี่ ให้ทานและยินดีให้ทานครบครันเรือนอยู่ตลอดชีวิต
6. กล่าวคำสัตย์ตลอดชีวิต
7. ไม่โกรธเลวตลอดชีวิต'

อรรถกถาของธรรมบท และนิบาตชาดกเรื่อง กุลาวกชาดก ได้กล่าวถึงชาติก่อนของ ท้าวสักกะเมื่อยังเป็นมนุษย์ว่า ได้ปฏิบัติตนดีจนเป็นเหตุให้บรรลुความเป็นท้าวสักกะในชาติต่อมา กล่าวคือ กุลาวกชาดกในนิบาตชาดกว่า ชายหนุ่มคนหนึ่งชื่อ มนะ อยู่ริมชลคามแคว้นมคธ¹⁷ เมื่อเข้าไปยืนอยู่ที่ใด ก็ปิดกวาดที่นั้นให้น้ำอยู่ ถึงจะมีผู้มาแย่งที่เขาก็ไม่โกรธ แต่ย้ายไปทำที่อื่นต่อไป แม้จะถูกแย่งที่อีกก็ครั้งก็หนเขาก็ไม่เคยโกรธ ด้วยถือเสียว่า เมื่อผู้อื่นได้รับความสุขก็นับเป็นความสุขของเขาด้วย ต่อมาเขาให้จอบทำที่ให้น้ำอยู่ ผู้ชนก็ได้ไปปักในที่นั้น เมื่อถึงฤดูหนาว นายมนะ ก็ก่อไฟให้ผู้มาปัก ถึงฤดูร้อนก็จัดน้ำให้ และเขาเกิดความคิดว่าควรจะทำหนทางให้ราบเรียบ และรานกิ่งไม้ที่เกะกะเสีย ต่อมา มีชายคนหนึ่งมาเห็นก็ถามว่าเขาทำอะไร นายมนะก็ว่าทำหนทางไปสวรรค์ ชายผู้นั้นจึงขอช่วยด้วย แล้วมีคนอื่น ๆ มาร่วมมือช่วยเหลือ รวมทั้งหมดถึง 32 คน¹⁸ มีนายมนะเป็นหัวหน้า จึงรวมเป็น 33 คน แต่ในกุลาวกชาดกมีข้อความเล่าละเอียดออกไปว่า ตำบลมจลคามมีคน 30 ตระกูลร่วมใจกับนายมนะ สร้างปะรำ เมื่อรื้อปะรำก็สร้างศาลาให้ถาวรแทน ได้ปูกระดานศาลาสำหรับนั่ง ตั้งตม่น้ำใส่น้ำดื่มไว้ นายมนะชวนคนทั้งสามสิบตระกูลถือศีลห้า ทำบุญกุศล ปรารถนาให้เรียบ ขุดต่อไม้ที่ขวางทางทำถนน สะพาน ขุดสระ ทำศาลา ถวายทาน รักษาศีล¹⁹ เป็นเหตุให้นายบ้านไม่ได้ผลประโยชน์จากพวกเขา จึงคิดโกรธและไปทูลพระราชาว่าพวกเขาเป็นโจร พระราชาก็หลงเชื่อจึงรับสั่งให้จับแล้วสั่งให้ปล่อยช้างมาเหยียบชนเหล่านี้ให้ตายโดยมิได้ทรงสอบสวนเสียก่อน นายมนะก็แนะนำพวกพ้องให้แผ่เมตตาทั้งแก่ผู้ที่ทูลยุยงพระราชา และแก่ช้างที่จะเหยียบพวกตน ด้วยอานุภาพแห่งเมตตา ช้างจึงไม่อาจเหยียบได้ แม้พระราชาจะมีรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนคลุมพวกเขาเสียก่อนก็ตาม ชาดกเล่าว่าถึงเปลี่ยนช้างเชือกอื่นช้างก็ยังไม่กล้าเหยียบเช่นเดียวกับเชือกแรก จนพระราชาสงสัยว่า พวกนี้คงจะมีวิเศษ แต่เมื่อให้ราชบุรุษค้นจนทั่วก็ไม่พบ จึงโปรดให้ถามว่า พวกเขามีมนตร์ดีหรืออย่างไร นายมนะตอบว่ามี พระองค์จึงโปรดให้เข้าเฝ้า²⁰ และถามถึงเหตุที่เป็นโจร แต่เมื่อทรงทราบความจริงพระองค์ก็เลื่อมใสในนายมนะ จึงยกนายบ้านและครอบครัวให้เป็นทาสนายมนะ และยกสมบัติของนายบ้านให้เป็นของนายมนะด้วย พร้อมกับพระราชทานช้างและหมู่บ้านให้

พวกเขา ๆ เห็นอานิสงส์ของบุญทันตา จึงคิดจะทำบุญให้ยิ่งขึ้น โดยตกลงกันสร้างศาลาใหญ่ให้เป็นที่พักของมหาชนอย่างถาวรที่ทางสี่แพร่งจึงให้ช่างไม้มาสร้างศาลาแต่พวกเขาไม่พอใจที่จะให้สตรีมีส่วนร่วมทำบุญด้วยจึงไม่ให้สร้างศาลานี้ ตัณนายนมะนั้นมีเมีย 4 คน ชื่อ นางสุธรรมา นางสุจิตรา นางสุนันทา และนางสุชาดา นางสุธรรมาอยากมีส่วนในการสร้างศาลา จึงแอบตกลงกับช่างไม้ ตกลงว่าจ้างเพื่อให้ตนมีชื่อเสียงในศาลานั้นด้วย ช่างไม้ก็รับคำแล้วจึงทำข้อฟ้าสลักชื่อว่า ศาลานี้ชื่อสุธรรมา²¹ มอบให้นางไว้เมื่อทำศาลาเสร็จจะยกข้อฟ้า ช่างไม้ก็แสร้งทำว่าตนลืม และต้องเที่ยวหาซื้อไม้มา นางสุธรรมาก็ไม่ยอมขาย นอกจากพวกเขาจะไม่ยอมให้นางมีส่วนบุญในศาลาด้วยนางจึงจะยกให้เปล่า ที่แรกพวกนายมจะจะไม่ยอม แต่ช่างไม้ก็เตือนว่า ทุกสถานที่ต้องมีหญิงทั้งนั้นยกเว้นแต่เพียงพรหมโลก แล้วแนะนำให้รับข้อฟ้ามาสร้างศาลาให้เสร็จในอรรถกถาธรรมบทมีรายละเอียดว่า ศาลานั้นแบ่งเป็น 3 ตอน คือ เป็นที่อยู่ของอิสรชนของ คนใจบุญและคนใจชั่ว พื้นศาลาปูกระดานสำหรับนั่งไว้ 33 แผ่น แล้วให้สัญญาแก่ช่างว่า ถ้ามีคนมานั่งบนกระดานของเจ้าของศาลาคนใด ก็ให้ช่างนำไปบ้านผู้นั้น ๆ จะทำหน้าที่ต้อนรับแขกเอง²² ที่ศาลานั้นพวกเขาตั้งโถงน้ำดื่มไว้ จัดอาหารไว้เสมอ กันกำแพงศาลา ทำประตูเข้าออกภายในกำแพงก็เกลี่ยทรายไว้เรียบร้อย ส่วนภายนอกก็ปลูกต้นตาลไว้ อรรถกถาธรรมบทว่านายมจะ ปลูกต้นทองหลางไว้ใกล้ศาลาด้านหนึ่งแล้วปูแผ่นหินไว้ได้ต้น²³ ฝ่ายนางสุนันทาคิดได้ว่าพวกที่มาพักศาลาควรจะได้น้ำกิน น้ำอาบ นางจึงให้คนสร้างสระโบริกขณิ ปลูกบัวห้าชนิดเต็มสระไว้ ณ บริเวณศาลา นางสุจิตราก็มีความเห็นว่า ผู้ที่มาพักควรจะได้ประดับดอกไม้เสียก่อน แล้วค่อยเดินทางไป นางจึงให้เขาสร้างสวนดอกไม้ไว้ที่บริเวณศาลา ปลูกไม้ดอก ไม้ผลทุกชนิด แต่นางสุชาดาไม่ได้ทำบุญอะไรเลย เพราะมัวคิดเสียว่าตนเป็นลูกของนายมจะ และก็เป็นที่ภรรยาด้วย เมื่อเป็นทั้งญาติ ทั้งภรรยา อะไรที่นายมจะทำก็ต้องเป็นของตนเหมือนกัน นางจึงมัวแต่แต่งตัว ไม่สนใจเรื่องบุญ เรื่องทาน นายมจะได้บำเพ็ญวัตรบท 7 ประการ อยู่ตลอดชีวิต เมื่อนายมจะประพฤติดนเช่นนี้ตลอดชีวิต ตายแล้วจึงได้เกิดเป็นท้าวสักกเทวราชในภพดาวดึงส์ สหายของเขาทั้งหมดก็ไปเกิดในดาวดึงส์ร่วมกัน²⁴ แม้แต่ช่างไม้ผู้สร้างศาลาก็ได้ไปเกิดเป็นวิสุกรรมเทพบุตร²⁵

คติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ในฐานะสมมุติเทวราช

คติเทวราชานั้นไทยได้รับวัฒนธรรมอินเดียโดยผ่านมาจากวัฒนธรรมขอม โดยเริ่มในสมัยอยุธยา พระอินทร์เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งที่ได้รับการยอมรับในฐานะแทนองค์พระมหากษัตริย์ ด้วยคุณลักษณะที่ทรงเป็นเทวกษัตริย์ปกครองดินแดนบนสวรรค์ดาวดึงส์และจาตุมาหาราชิก²⁶ นอกจากนี้แล้วยังทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกในพุทธศาสนา เห็นได้ถึงความเหมือนกันในคุณลักษณะของความเป็นนักปกครองของพระมหากษัตริย์และในขณะเดียวกันพระองค์ก็ต้องเป็น

พุทธนามกะ แสดงถึงความเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกในพระพุทธศาสนา จากหลักฐานที่ปรากฏในสมัยอยุธยาที่สะท้อนถึงคติความเชื่อนี้คือพระราชพงสาวดารฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาภิไธย ๑ กล่าวถึงว่าในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ความว่า

“ศักราช ๘๕๘ มะโรงศก ท่านประพุดติการเบญจาทิศพระองค์ท่าน แลให้เล่นการ
ดึกดำบรรพ์”^{๒๗}

“เล่นการดึกดำบรรพ์” ก็คือพิธี “กวนเกษียรสมุทรอย่างเดียวกับการละเล่นในพระราชพิธีอินทราภิเษก กวนเกษียรสมุทรในคัมภีร์ พระราชพิธีนี้มาจากคติศาสนาฮินดู เรื่องกวนเกษียรสมุทรที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ชักนาคดึกดำบรรพ์ มีเรื่องเล่าว่าเทวดาและอสูรอยากเป็นผู้ไม่รู้จักตาย จึงชวนกันกวนเกษียรสมุทร ทำน้ำอัมฤต เอาเขามนตร์คีรีเป็นไม้กวน เอาพญาวาสุกรี(นาค)เป็นเชือก พญาวาสุกรีพันพิษเป็นไฟพาดันเคี้ยวครี้น พระนารายณ์ต้องเชิญให้พระอิศวรเสวยพิษเพื่อดับความเคี้ยวครี้นั้น เทวดาและอสูรร่วมกันชักเอาเขามนตร์คีรีหมุนกวนต่อไปอีก จนเขาทะลุลงไปได้โลก พระนารายณ์จึงอวดารเป็นเต่าไปรองรับเขามนตร์คีรีไว้มิให้ทะลุ จึงกวนจนได้น้ำอัมฤต เทวดากับอสูรทำสงครามแย่งน้ำอัมฤต พระนารายณ์ฉวยได้น้ำอัมฤตไปจากฝั่งเกษียรสมุทร ทำให้พวกอสูรไม่ได้กินน้ำอัมฤตนั้น จึงตายในทรีบเป็นอันมาก เหล่าเทวดาจึงได้เป็นใหญ่ในสวรรค์

เรื่องกวนเกษียรสมุทรหรือการชักนาคดึกดำบรรพ์ มักมีภาพสลักบนทับหลังเหนือกรอบประตูปราสาทเขมรสมัยเมืองพระนคร แต่ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดซึ่งหมายถึงมีความสำคัญมากนั้นสลักอยู่ที่ปราสาทนครวัด ต่อมาบ้านเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนารับเอาคติกวนเกษียรสมุทรไปทำพิธีกรรมเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระมหากษัตริย์ของตน

ฝ่ายพุทธรับคตินี้มาจากฮินดู เรื่องก็ดำเนินไปตามคติฮินดู ซึ่งมีความสำคัญอยู่ที่การกวนน้ำอัมฤตและการปราบปรามขับไล่พวกอสูรไปจากสวรรค์ได้สำเร็จ พระอินทร์ได้กลับไปปกครองเหล่าเทวดาบนสรวงสวรรค์ตามเดิม

การสถาปนาพระอินทร์ให้กลับขึ้นไปเป็นพระจักรพรรดิราชของทวยเทพแห่งสรวงสวรรค์บนยอดเขาพระสุเมรุ นั้นแสดงถึงพระราชพิธีอินทราภิเษก ซึ่งถือเป็นต้นแบบของการอภิเษกพระเจ้าแผ่นดินให้ทรงเป็นจักรพรรดิราชปกครองโลก^{๒๘} ที่ต้องนำเอาพระราชพิธีพราหมณ์ในศาสนาฮินดูมาปรับปรุงเป็นพระราชพิธีในราชสำนักนั้น เพราะพิธีกรรมและเรื่องราวศักดิ์สิทธิ์ของฮินดูมีความหมายและศักยภาพในการสื่อสารให้เป็นที่รับรู้และยอมรับของผู้คนได้อย่างกว้างขวางและหนักแน่นกว่าพิธีกรรมและเรื่องราวในศาสนาอื่น

อินทราภิเษกในกฏมณเฑียรบาล

กฏมณเฑียรบาลสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาพรรณาพระราชพิธี "อินทราภิเษก" ดังต่อไปนี้

“การพระราชพิธีอินทราภิเษก ตั้งพระสุเมรุสูงเส้น ๕ วา ในกลางนั้น พระอินทรนั่งบนพระสุเมรุอิสินทรยุคนธรสูงเส้นหนึ่ง กรวิกสูง ๑๕ วา เขาไกรลาสสูง ๑๐ วา ฉัตรทองชั้นใน ฉัตรนาคชั้นกลาง ฉัตรเงินชั้นนอก แลนอกนั้นราชวัตรฉัตร เบญจรงค์ ได้ฉัตรรูปเทพดาขึ้น นอกฉัตรราชวัตรรั้วไก่ ฉัตรกระดาดรูปยักษ์คนธรรมา รากษสยยืนดินพระสุเมรุ ญปคชสีหราชสีหสิงโตกิเลนเยี่ยงผา ช้างโคกระบือ แลเสือหมี มีรูปเทพดานั่งทุกเขาไกรลาส รูปพระอิศวรเป็นเจ้าแลนางอุมากวดี ขอดพระสุเมรุรูปพระอินทรรูปอยู่กลางพระสุเมรุ รูปพระนารายณ์บันทมสินในดินพระสุเมรุ นาค ๗ ศิเศกั๊วพระสุเมรุนอกสนาม อสุรยีนนอกกำแพง โรงรำ ระทาดอกไม้มหาดไทบ่าเรอห์ สนองพระโอรส ดำรงเล็กเป็นรูปอสุร ๑๐๐ มหาดเล็กเป็น เทพดา ๑๐๐ เป็นพาลีสุครีพมหาชมพูแลบริวาร พานร ๑๐๓ ชักนาคดึกกำบรร อสุรชักหัว เทพดาชักหาง พานรอยู่ปลายหางพระสุเมรุ เหลี่ยมหนึ่งทอง เหลี่ยมหนึ่งนาค เหลี่ยมหนึ่งแก้ว เหลี่ยมหนึ่งเงิน เขายุคนธรทอง อิสินทรนาค กรวิกเงิน ไกลาสเงิน รอบสนามข้าง นอกตั้งช้างม้า จัตุรงค์พล นา ๑๐๐๐๐ ใส่ศิรเทศห่มเสื่อนุ่งแพรเคราพ นา ๕๐๐๐ ใส่หมวก ทองห่มเสื่อนุ่งแพรจำรว นา ๓๐๐๐ หมวกแพรเทศห่มเสื่อนุ่งแพร นา ๒๔๐๐ ลงมาถึงนา ๑๒๐๐ ถีอดดอกไม้เงินดอกไม้ทองตามตำแหน่ง เข้าตอกดอกไม้ถวายบังคมพราหมณา จารย โยคีโกคืออาคาลตบ คิวนั่งในราชวัด วันแรกการ อธิภาสในวัน ๒ ราบอันก่อวัน ๓ สรางอันก่อวัน ๔ จบสมิทวัน ๕ ชักนาคดึกดำบรรพวัน ๖ ตั้งน้ำสุรามฤตย ๓ ตุ่ม ตั้งช้าง ๓ ศิสม้าเผือกอุสุกราชครุทธราชนางคาราหน้างาน ตั้งเครื่องสรรพยุทธเครื่องช้างแลเชือก บาศหอกไชยตั้งโตมรขोज้าว ชุบนน้ำสุรามฤตยเทพดาผู้ดึกดำบรร ร้อยรูปพระอิศวรพระ นารายณ์ พระอินท พระพิศวกรมถีเครื่องดำรับตามทำเนียบเข้ามาถวายพระพรวันคำรพ ๗ ถวายช้างม้าจัตุรงค์วัน ๑๒ ถวายเมือง ๑๓ ถือน้ำสุรามฤตยวัน ๑๔ ยกบ้านเทพดา วัน ๑๕ ยกกลางวันท้าวพลญวัน ๑๖ ยกกลางวันลูกขุนหมื่นวัน ๑๗ พระราชทานแก่พรา หมดจารยวัน ๑๘ ชัดกรรมพฤกษวัน ๑๙ วัน ๒๐ วัน ๒๑ สามวัน ปรายเงินทอง สามวัน เล่นการมโหรสพเดือนหนึ่ง ตั้งรูปกุมภกรรมที่ ตรงลานสูงเส้น หนึ่งมหาดเล็กเป็นพานร ลอดออกแต่ใน

หู

ตา / ครั้นเสร็จการเสด็จด้วยพระราชรถให้ท่านรอบเมือง จบการอินทราภิเษก”^{๒๙}

จหมูก

ปาก

นำสังเกตว่าตอนท้ายของพระราชพิธีนี้เมื่อเสร็จพระราชพิธีแล้ว เสด็จฯ ด้วยราชรถให้ ทานรอบเมือง และจบด้วยการเสด็จเลียบพระนครเหมือนพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

นอกจากนี้แล้วยังพบหลักฐานในสมัยอยุธยาโดยปรากฏพระนามพระที่นั่งบางองค์ใน พระราชวังหลวงที่แสดงถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ ได้แก่ พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่งสุริยamarin³⁰ ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์เองนั้น เมื่อเริ่มสร้างกรุงพระที่นั่งองค์แรกที่ สร้างก็คือพระที่นั่งอินทราภิเษก และพระที่นั่งองค์นี้ก็ใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพระราชพิธี บรมราชาภิเษกแบบเต็มตำราตามโบราณราชประเพณี ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา โลก³¹ ซึ่งแสดงถึงคติความเชื่อและความศรัทธาในเรื่องการอภิเษกพระมหากษัตริย์ ขึ้นเป็น สมมติเทวราชในนามของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ปรากฏหลัก ฐานเกี่ยวกับคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ในฐานะองค์สมมุติเทพ ได้แก่

-นามพระนคร "กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์..." ก็มีความหมายถึงเมืองของพระ อินทร์ เนื่องจาก"โกสินทร์" นั่นก็เป็นพระนามที่ใช้เรียกชื่อของพระอินทร์³² ส่วนกรุงเทพก็ยัง หมายถึงเมืองเทวดา ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่านามเมืองหลวงนั้นก็หมายถึงเมืองของพระอินทร์ผู้ ที่เป็นเจ้าปกครองเทวดา

-พระราชลัญจกรไอยราพต อันเป็นตราเก่า ที่มีทั้งที่เป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ และเป็นภาพที่ไม่มีพระอินทร์แสดงแต่รูปช้างเอราวัณ ใช้สำหรับพระราชสาส์นและการประกาศ ตั้กรม มีใช้แล้วตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ 4 ³³ (ภาพที่ 69-70) แสดงถึงความสำคัญของพระอินทร์ในราช สำนัก เนื่องด้วยพระราชลัญจกรนั้นคือพระตราที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้ในเอกสารทางราชการ หรือเอกสารส่วนพระองค์ เป็นเครื่องหมายอย่างหนึ่งที่แสดงถึงพระราชอิสริยยศ พระเกียรติยศ และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์³⁴ ดังนั้นก็ใช้สัญลักษณ์ของพระอินทร์และช้างเอราวัณ ในพระราชลัญจกรก็แสดงถึงคติความเชื่อในเรื่องของพระอินทร์ทรงหมายถึงองค์สมมุติเทพ พระองค์หนึ่งในพระมหากษัตริย์

-ลายรดน้ำที่เคยประดิษฐานไว้ที่มุขด้านทิศใต้ของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เฉพาะส่วนกลางที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระราชพิธี อินทราภิเษก แสดงภาพการกระทำพิธีราชาภิเษก โดยมีความหมายถึงความเป็นสมมุติเทพของ พระมหากษัตริย์ในพระนามของพระอินทร์

-การเปลี่ยนพระนามวัดที่อยู่ในกลางพระนคร ซึ่งแต่เดิมได้รับพระราชทานว่า "วัดมหาสุทธาวาส" รัชกาลที่ 3 โปรดให้เปลี่ยนเป็น "วัดสุทัศนเทพวราราม " ด้วยชื่อและที่ตั้งก็บ่ง ถึงคติความหมายอยู่แล้วว่าผู้ทรงเปลี่ยนนามพระอารามแห่งนี้ ทรงตั้งพระทัยจะให้เป็นที่แสดงถึง

ศูนย์กลางของจักรวาล อันหมายถึงเขาพระสุเมรุ ด้วยชื่อ "สุทศน์" นั้นเป็นชื่อของเมืองหลวงของพระอินทร์ วังตั้งอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บนยอดเขาพระสุเมรุ ที่ซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล³⁵

-และภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 แสดงถึงการพระราชพิธีราชาภิเษกพระอินทร์ในฐานะเทวภคินทรีย์ อดีตชาติของพระอินทร์ที่เกิดเป็นมฆะมานพได้ประกอบกุศลกรรมดี จนได้ไปจุติเป็นพระอินทร์

จิตรกรรมด้านทิศตะวันออก เป็นเรื่องการประกอบผลบุญบารมีครั้งยิ่งใหญ่ของมฆะมานพครอบครวและสหาย จนอานิสงค์ส่งผลให้ทั้งหมดไปจุติยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์(ภาพที่ 21-22)จิตรกรรมในตอนนี้อาจนำมาเปรียบเทียบกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก โดยสามารถเปรียบได้กับขั้นตอนที่สำคัญที่สุดตอนหนึ่ง กล่าวคือตอนรับการถวายน้ำอภิเษก โดยองค์พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะประทับเหนือพระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์³⁶ภายใต้พระบวรเศวตฉัตร ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ(ภาพที่ 4) เพื่อทรงรับน้ำอภิเษก ซึ่งน้ำอภิเษกนี้ก็คือน้ำที่ได้จากการปลีกรรมดักจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในราชอาณาจักรทั้ง 8 ทิศ แต่เดิมราชบัณฑิตเป็นผู้ถวายน้ำอภิเษก ต่อมาในรัชกาลที่ 9 ให้ผู้แทนราษฎรเป็นผู้ถวายแทน โดยจะทำการถวายเวียนในแต่ละทิศจนครบ 8 ทิศ หรือแปดเหลี่ยมของพระที่นั่งอัฐทิศ ฯ การถวายน้ำอภิเษก(ภาพที่67)เปรียบเสมือนการทำนามธรรมให้เป็นรูปธรรมในเรื่องของการรับพระราชอำนาจจากปวงชน ที่จะถวายแด่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่โดยใช้สัญลักษณ์แทนด้วยน้ำอภิเษก การที่ถวายฉัตรเพียง 7 ชั้น (ภาพที่66) (พระบวรเศวตฉัตร)แสดงถึงว่าพระองค์ยังมีได้เป็นพระมหากษัตริย์พรตราชโดยสมบูรณ์ หากแต่เป็นการประกอบพระราชกรณียกิจครั้งสูงสุด คือการรับพระราชอำนาจสิทธิขาดจากพสกนิกรทั่วแผ่นดิน อัญเชิญให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงแผ่พระราชอาณาปกครองอาณาประชาราษฎร เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมในผนังด้านนี้แล้ว จะพบว่าเรื่องในภาพจิตรกรรมกับการประกอบพระราชพิธีแสดงถึงกิจกรรมที่สื่อความหมายคล้ายคลึงกันมาก โดยในภาพแสดงถึงการประกอบผลบุญครั้งยิ่งใหญ่ของมฆะมานพก่อนที่อานิสงค์ของผลบุญนี้ จะส่งให้ไปจุติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในฐานะเทวภคินทรีย์แห่งเทพทั้งหลาย กับขั้นตอนพระราชพิธีรับน้ำอภิเษกอันหมายถึงการรับพระราชอำนาจสิทธิขาดจากปวงชนก่อนเสวยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พรตราช

ภาพจิตรกรรมด้านทิศตะวันตก

เป็นเรื่องของการอภิเษกและการเฉลิมฉลอง โดยมีความสัมพันธ์กับจิตรกรรมด้านทิศใต้และทิศตะวันออก เป็นเรื่องของมฆะมานพกับกิจกรรมที่ประกอบผลบุญ แสดงกิจกรรมการประกอบผลบุญครั้งยิ่งใหญ่(ภาพที่ 21-22)จนถึงการสิ้นภพของมฆะมานพจนไปจุติเป็นพระอินทร์(ภาพที่ 20) ภาพในด้านนี้จึงน่าจะหมายถึงการขึ้นเสวยราชสมบัติของพระอินทร์ในฐานะ

เทวภักษ์ตรีย์ ข้อสังเกตจากภาพปรากฏว่าไม่มีภาพพระอินทร์ปรากฏในภาพจิตรกรรม(ภาพที่25) จะปรากฏก็แต่บรรยากาศของการเฉลิมฉลอง และบุคคลรอบข้างของพระอินทร์ที่ได้ร่วมบุญจนได้ไปจุติในดาวดึงส์ด้วยเช่นกัน แสดงภาพจิตรกรรมโดยมีสตรี 3 นางประทับนั่งบนแท่น แทนด้วยพระชายา 3 องค์ที่ได้ร่วมไปจุติและถัดมาเป็น บุรุษ 3 คน หมายถึงสหาย 30 ครอบครัว ซึ่งในภาพจิตรกรรมมักจะแทนด้วยสัญลักษณ์เนื่องจากความจำกัดของพื้นที่ และการพ้องร่ำและการบรรเลงดนตรี อันอาจหมายถึงความรื่นเริงบันเทิงใจ แสดงถึงความยินดี แต่ภาพจิตรกรรมก็หาสมบูรณ์ไม่ ด้วยในภาพนั้นขาดองค์พระอมรินทร์(พระอินทร์) อันเป็นเนื้อหาที่สำคัญที่สุดของภาพ ฉะนั้นเมื่อศึกษาภาพจึงจำเป็นต้องศึกษาจากองค์ประกอบในส่วนอื่น ๆ อันได้แก่ขั้นตอนของพระราชพิธีบรมราชาภิเษก คือในตอนประทับที่พระที่นั่งภัทรบิฐเพื่อทรงรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ³⁷ (ภาพที่ 5) จะเห็นได้ว่าในขั้นตอนนี้เมื่อเสด็จพระที่นั่งภัทรบิฐและรับการถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร นั่นก็ย่อมหมายถึงการที่ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชาโดยสมบูรณ์แล้ว(ภาพที่ 68) ประกอบกับภาพจิตรกรรมที่อยู่เบื้องหลัง (จิตรกรรมด้านทิศตะวันตก) นั่นก็ย่อมจะหมายถึงว่าความสมบูรณ์ของภาพจิตรกรรมจะต้องประกอบในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในขั้นตอนที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่เสด็จประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ ก็ย่อมแสดงถึงความหมายว่าพระองค์ก็คือสมเด็จพระอมรินทราบหาราช

จิตรกรรมด้านทิศเหนือแสดงภาพเกี่ยวกับพระอิศวร เป็นองค์ประธานของภาพจิตรกรรมในผนัง โดยต้องการจะสื่อความหมายถึงความยิ่งใหญ่และพระฤทธานุภาพ ผ่านมายังพระมหากษัตริย์ในฐานะองค์สมมุติเทพ พระอิศวรในภาพจิตรกรรมนี้ น่าจะมีความหมายแทนองค์พระมหากษัตริย์ โดยในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตอนหนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการเพิ่มเติมการประกาศเทวคาเข้าในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีการกล่าวถึงพระอิศวร คือขั้นตอนก่อนการรับการถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระมหाराชครู่ำพระเวทย์สรรเสริญไกรลาส เชิญพระอิศวรให้เสด็จจากเขาไกรลาส เชิญพระอิศวรให้เสด็จมาจากเขาไกรลาสมาสถิตองค์พระมหากษัตริย์³⁸ (ภาพที่ 27)

พระอิศวรหรือพระศิวะ

เป็นมหาเทพที่ยิ่งใหญ่มากพระองค์หนึ่งในหมู่ของเทพเจ้าทั้งสามพระองค์ในศาสนาพราหมณ์ อันได้แก่ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม พระอิศวรหรือพระศิวะถือเป็นพระผู้เป็นเจ้าองค์หนึ่งที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวฮินดู

ประวัติของพระอิศวรในเทพปางของไทยนั้น เมื่อไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลกพิณาศ พระเวทพระธรรมทั้งหลายมาประชุมกันขึ้นเป็นพระสยมภูฐานคือองค์พระอิศวร แสดงถึงการเกิดขึ้นเอง แต่ในบางแห่งว่าเกิดจากพระพรหมบำเพ็ญตบะจนพระเสโทไหล จึงเอาไม้ขุดที่พระขนง แต่

ไม้คมได้บาดเอาจนพระโลหิตหยดลงในไฟ ก็บังเกิดเป็นเทพบุตรขึ้น นับว่าเมื่อเกิดร้องไห้ขอชื่อ พระพรหมอยู่ 8 ครั้ง และได้ชื่อในครั้งแรกรวม 8 ชื่อ ตามลำดับคือ ภพ, สรรพ, ปศุบดี, อคร เทพ, มหาเทพ, รุท, อีสาน, อะสะนิ นี่เป็นชื่อขั้นต้น ต่อมาเมื่อพระนามอีกมากมาย ส่วนพระนามว่า “พระอิศวร” เป็นพระนามที่พราหมณ์พวกหนึ่งใช้เรียกแปลว่า พระเป็นเจ้า

ในคัมภีร์พระเวทรุ่นเก่านั้น พระศิวะทรงไม่มีพระนามของพระองค์ปรากฏอยู่ จะปรากฏแต่พระนามที่ว่า “รุท” ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าแห่งบทเพลง (คีตา) เทพเจ้าแห่งพิธีบวงสรวง ผู้ปกปำอาการไข้และความทุกข์ ทรงมีรังสีสุกสว่างดุจดวงอาทิตย์ ทรงเป็นเทพเจ้าซึ่งทรงมีความกรุณายิ่งกว่าเทพองค์อื่น ๆ ทรงอำนวยความอุดมสมบูรณ์และความดีแก่ชาวเกษตรกร ทรงอุปถัมภ์เลี้ยงดู และคอยขับไล่สิ่งชั่วร้ายทั้งหลาย พระกรข้างหนึ่งทรงสายฟ้า อีกข้างหนึ่งทรงถือนุและคันศร³⁹

คติความเชื่อในเรื่องของพระอิศวรที่มีต่อแนวความคิดในเรื่องเทวราชา

หลักฐานที่ปรากฏในสมัยอยุธยาที่แสดงถึงคติความเชื่อของพระอิศวร ที่มีต่อแนวความคิดในเรื่องเทวราชา ได้แก่

- พระนามของพระมหากษัตริย์บางพระองค์สื่อความหมายแทนด้วยองค์พระอิศวร อาทิ พระบรมศวร พระนเรศวร พระมเหศวร

- พระราชพิธีบางพระราชพิธีที่มีพระอิศวรเข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น พระราชพิธีอินทราภิเษก ในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมานุชิต ได้กล่าวถึงพระอิศวร ว่าเป็นเทพเจ้าที่สำคัญพระองค์หนึ่งในบรรดาเหล่าเทพเจ้าทั้งหลาย โดยความตอนหนึ่งว่า

“...ทุกเขาไกรลาส ญูปพระอิศวรเป็นเจ้าแลนางอุมากวดี ยอดเขาพระสุเมรุรูปพระอินทร์รูปอยู่กลางพระสุเมรุ รูปพระนารายณ์บนทมสินีในดินพระสุเมรุ...”⁴⁰

นอกจากนี้แล้วในสมัยของพระเจ้าปราสาททอง ยังได้เคยกระทำพิธีลบล้างราช ซึ่งพระราชพิธีนี้ได้กล่าวถึงเทพเจ้าที่ได้อัญเชิญมาร่วมพิธี ในการนี้ได้เอ่ยพระนามของพระอิศวรด้วยดังปรากฏในพระราชพงสาวดารความว่า

“...ให้ทำเขาสิเนรุราชหน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาสและเขาสัตถภัณฑ์ล้อมเขาสิเนรุเป็นชั้น ๆ ออกมา แล้วให้ช่างกระทำรูปอสูรกุมภัณฑ์ คนธรรพ ทานพญาธิบดี วิทยาธรกินนรนาคสุบรรณทั้งหลายเรียงรายโดยระยะเขาสัตถภัณฑ์ตรี แล้วให้กระทำรูปสมเด็จพระอมรินทราราชสถิตอยู่ ณ ยอดเขาพระสิเนรุราชเป็นประธาน จึงให้ทวิจารักษ์แต่งกายเป็นพระอิศวร เป็นพระพาย พระพิรุณ พระเพลิง พระขม พระไพศพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้งสิบสองราศี แวดล้อมสมเด็จพระอมรินทราราช ...”⁴¹

ในสมัยรัตนโกสินทร์สิ่งที่สนับสนุนคติความเชื่อความเชื่อองค์พระอิศวรหรือพระศิวะ เทพในฐานะองค์สมมุติเทพมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

1. รูปธรรมได้แก่

- ฉากลายรดน้ำเรื่องพระราชนิพนธ์อินทราภิเษก ซึ่งแต่เดิมเคยประดิษฐานอยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ส่วนประกอบของภาพตอนหนึ่งแสดงภาพพระอิศวรประทับบนยอดเขา ไกรลาสพร้อมด้วยพระชายาข้างละหนึ่งองค์ ได้แก่ พระอุมาและพระบรรพดี ได้เขมามีช้างเอราวัณ เทพพาหนะของพระอินทร์⁴² (ภาพที่ 64-65)

- จิตรกรรมภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณด้านทิศเหนือ แสดงภาพเป็นพระอิศวร เป็นองค์ประธานของภาพ ประกอบด้วยพระทวารเทวราชมเหศวร โดยที่พระทวารนี้อยู่ต่อลงมาจาก ภาพจิตรกรรมดังกล่าวซึ่งอยู่กึ่งกลางผนัง พระทวารนี้เป็นพระทวารที่ใช้เชื่อมระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ความสำคัญของพระทวารนี้คือเป็นพระทวารเฉพาะ พระมหากษัตริย์ใช้เป็นทางเสด็จพระราชดำเนินออกสู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฯ ทางพระที่นั่งบุษบกมาลา⁴³ เพื่อทรงเสด็จออกมหาสมาคม ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และเมื่อพิจารณา ร่วมระหว่างภาพจิตรกรรมกับพระนามของพระทวารและลักษณะการใช้งานของพระทวารว่าเป็น ของที่ใช้เฉพาะแต่พระมหากษัตริย์ จึงเป็นการสื่อความหมายของคติความเป็นสมมุติเทพในพระนามของพระอิศวร ส่วนของเนื้อหาของพระราชนิพนธ์พระมหากษัตริย์ก็ทรงเป็นสมมุติเทพในพระนามของพระอิศวร ทั้งนี้ได้จากในขั้นตอนก่อนการรับการถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระมหाराชครูราชเวทย์สรรเสริญไกรลาส เชิญพระอิศวรให้เสด็จจากเขาไกรลาสมาสถิตองค์พระมหากษัตริย์ หลังจากนั้นพระมหाराชครูก็ถวายพระสุพรรณบัฏ เครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ และพระแสงอัฐมาวุธ⁴⁵ ย่อมจะแสดงให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของภาพจิตรกรรมและพระราชพิธีบรมราชาภิเษกจะสมบูรณ์ที่สุดก็ต่อเมื่อเป็นองค์ประกอบของกันและกัน

2. นามธรรมได้แก่

- หนึ่งในพระราชนิพนธ์สิบสองเดือน กล่าวถึงพระราชนิพนธ์เดือนยี่ พระราชนิพนธ์ตรียัมพวายและตรีปวาย ในพระราชนิพนธ์นี้เรียกว่าพิธีฉลองการเก็บเกี่ยว โดยในศาสนาฮินดูถือว่าเป็นวันที่ เชิญเสด็จพระเป็นเจ้าเสด็จลงสู่โลก ในวันขึ้นเจ็ดค่ำ เดือนยี่ การโล้ชิงช้าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชนิพนธ์ตรียัมพวายเป็นการต้อนรับพระอิศวร โดยเชื่อว่าการโล้ชิงช้าจะเป็นที่พอพระทัยของพระอิศวร เมื่อพระองค์พอพระทัยก็จะพระราชทานพรให้พืชผลเจริญงอกงามดี⁴⁶

- พระราชนิพนธ์ได้นำพิพัฒน์สัตยาหรือพระราชนิพนธ์ศรีสังฆปานกาล เป็นพระราชนิพนธ์ที่กระทำสัตย์ปฏิญาณตนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประกอบกับการคืบหน้าชำระพระแสงราชศัตราวุธของพระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯให้สร้างพระแสงศร 3 พระองค์ เพื่อใช้ในพระ

ราชพิธีดังกล่าว ได้แก่ พระแสงศรปลั้ววาท พระแสงศรอัคนีวาท และพระแสงศรพรหมาศ เมื่อศึกษาถึงประวัติการสร้างแล้วจะทำให้ทราบถึงคติความเชื่อความศรัทธาต่อเทพเจ้าในศาสนาฮินดู กล่าวคือ ในพิธีดังกล่าวได้ปั้นพระเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ พระอิศวรทรงโค และพระพรหมทรงหงส์ แล้วพราหมณ์ตั้งพิธีวิสูตรเบญจคัพย์ หล่อพระเทวรูปทั้ง 3 พระองค์ แล้วนำพระแสงศรทั้งสามตริึงติดกับเทวรูปดังกล่าว แล้วได้เขียนอักษรพราหมณ์พระราชนามชื่อพระแสงองค์ที่ตริึงกับพระรูปพระนารายณ์ทรงครุฑว่าพระแสงศรปลั้ววาท องค์ที่ตริึงพระรูปพระอิศวรทรงโคว่าพระแสงศรอัคนีวาท และองค์ที่ตริึงกับพระรูปพระพรหมทรงหงส์ว่าพระแสงศรพรหมาศ พระแสงศร โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญเข้าพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นครั้งแรกเมื่อวันแรม 13 ค่ำ เดือน 10 พ.ศ. 2396 การเชิญพระแสงศรทั้ง 3 เล่ม นี้แทงลงในน้ำพระพิพัฒน์สัตยานั้นพระมหाराชครูจะต้องโอมอ่านโองการแช่งน้ำในบทที่เกี่ยวกับพระอิศวรนั้นความว่า

“โอมปรเมศวราย ผายผาหลวงออกไร่้ว ท้าวเสด็จเหนือวัวเผือก เอาเงือกเกี่ยวช้าง
อ้างทัดจันทร์เป็นปิ่น ทรงอินทรชฎา สามตาพระแพร่งแกว่งเพชรกล้า ฯ น้าภินนัญญไร ฯ”⁴⁷

จิตรกรรมส่วนล่างระหว่างพระบัญชาและพระทวาร

จิตรกรรมในส่วนนี้สามารถแบ่งตามรายละเอียดของภาพเป็นเทพเจ้าในศาสนาฮินดู การบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ สามารถแบ่งรายละเอียดของภาพจิตรกรรมในส่วนล่างได้ดังต่อไปนี้

ภาพจิตรกรรมบันทึกเหตุการณ์และสถานที่ทางประวัติศาสตร์

ภาพจิตรกรรมส่วนล่างที่แสดงเหตุการณ์และสถานที่ทางประวัติศาสตร์ ที่ปรากฏในพระที่นั่งไพศาลทักษิณมี 2 ภาพได้แก่

1.ภาพจิตรกรรมแสดงพุทธสถานแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 46-47)

2.ภาพจิตรกรรมชุมนุมประดุษอดปรารค์ และการแสดงกิจกรรมของกลุ่มบุคคลบริเวณหน้าพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 31-33)

ภาพจิตรกรรมนี้มีลักษณะที่ต่างจากกลุ่มจิตรกรรมที่ปรากฏในพระที่นั่ง เนื่องจากการแสดงภาพจิตรกรรมจะเป็นการบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ สถานที่ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับการเขียนจิตรกรรมนี้ขึ้น แต่มีข้อน่าสังเกตว่าจิตรกรรมทั้งสองภาพนี้น่าจะมีการเขียนขึ้นหลังจากจากจิตรกรรมส่วนอื่น ๆ เนื่องจากมีเนื้อหาที่ต่างไปจากกลุ่มจิตรกรรมอื่น ๆ ในพระที่นั่งอีกทั้งรูปภาพในจิตรกรรมที่ปรากฏยังมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในเอกสารว่าได้มีการแก้ไขในสมัยต่อมา ส่วนตำแหน่งของภาพนั้นอยู่ในส่วนกลางของผนังด้านสกัดของทั้งสองด้าน แสดงถึง โดยแสดงภาพพุทธสถานแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 (พระอุโบสถวัดราชโอรสาราม)(ภาพที่ 55) กับภาพชุมนุมประดุษอดปรารค์ และกลุ่มบุคคลประกอบกิจกรรม(น่าจะเป็นการถวายภัตตาหารพระภิกษุที่กระทำภายในอาคาร บริเวณหน้าพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 40) โดยประดับอยู่ที่ผนังด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกตามลำดับ

1.ภาพพุทธสถานแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3

พุทธสถานแห่งนี้จะหมายถึงพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม วัดนี้สร้างขึ้นจากพระราชศรัทธาในการสร้างพระอารามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีมานานก่อนเสด็จผ่านพิภพ เป็นพระอารามรุ่นแรกที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่และถวายเป็นพระอารามหลวง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวิจารณ์ไว้ในหนังสือเรื่องศาสนสมเด็จเจ้า

“...พิจารณาอุโบสถวัดราชโอรสเห็นได้ว่า วัดนอกอย่างนั้น ไม่ใช่แต่เอาข้อฟ้าใบระกาออก เท่านั้น สิ่งอื่น เช่น ลวดลายและรูปภาพเป็นต้น ก็แผนงไปเป็นอย่างอื่นหมดคงไว้แต่สิ่งอันเป็นหลักของวัดอันจะเปลี่ยนแปลงไม่ได้ เช่น โบสถ์วิหาร เป็นต้น นอกจากจะทรง

สร้างตามพระราชหฤทัยไม่เกรงใครจะติเตียน แต่ตั้งพระราชหฤทัยประจงให้งามอย่างแปลก
มิใช่ ร้างแต่พอเป็นบุญกรียา...”⁴⁸

พระอารามที่สร้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น แต่ละพระอารามล้วนมีรูป
ทรงทางสถาปัตยกรรมและรายละเอียดทางจิตรศิลป์ที่งดงาม รูป บบสถาปัตยกรรมที่โปรดเห็น
จะได้แก่สถาปัตยกรรมไทยที่ประยุกต์งานช่างจีนเข้ามาผสม สถาปัตยกรรมวัดราชโอรสนี้ พระยา
ไชยวิชิต(เผือก) แต่งกลอนเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า

“...อันวัดวาอาวาสประหลาดสร้าง ยักย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร

ข้อฟ้าทางหงส์ทรงบูรณ ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง

พระอารามนามราชโอรส หน้าบันชั้นลดลายนพรี

กระเบื้องเคลือบสอดสีมีพริ้ง เป็นอย่างนอกออกปลั่งปลาบปลิว

กลางหลังตั้งวงเป็นทรงเก้ง จีนสำเพ็งพวกแซ่แต่จิว

วิชาช่างจ้างทำเป็นแถวทิว แจกตัวให้ตัวครัวเลี้ยง...”⁴⁹

จากสภาพปัจจุบัน หลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมส่วนใหญ่ยังคงรูปแบบเดิม อย่าง
ไรก็ดีในสภาพปัจจุบันก็ไม่เหมือนกับภาพจิตรกรรมเสียทีเดียว อาจเนื่องจากระยะเวลากว่า 150 ปี
จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงบางส่วนไป ที่เห็นถึงความแตกต่างได้แก่เจดีย์กลางน้ำที่ในภาพจิตรกรรม
ในปัจจุบันไม่ปรากฏ

ส่วนภาพจิตรกรรมนี้เมื่อถูกนำมาประดับที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น พบว่ามีลักษณะ
ที่ต่างจากกลุ่มภาพจิตรกรรม ซึ่งจิตรกรรมโดยรวมนั้นจะเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับเทพเจ้าเพื่อเสริม
ความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถานที่ แต่ภาพจิตรกรรมนี้น่าจะเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญในสมัยที่เขียน
จิตรกรรมขึ้น อาจเนื่องจากเป็นพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 ที่โปรดฯ ให้เขียนเพื่อเป็นการ
บันทึกเหตุการณ์ที่สำคัญ หรือสิ่งก่อสร้างที่สำคัญในสมัยของพระองค์ อีกทั้งยังเป็นการแสดงถึง
พระราชกรณียกิจในการที่ทรงเป็นเอกอูปถัมภกในพระพุทธศาสนาอีกด้วย

ภาพประตูปฐมยอดปราศในพระบรมมหาราชวังและการแสดงกิจกรรมของกลุ่มบุคคล

แสดงภาพกิจกรรมของกลุ่มบุคคลน่าจะเป็นการถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุ แต่ในภาพ
มิได้แสดงภาพพระ ปรากฏแต่แต่กิริยาของบุคคลที่รับของเข้าไปในอาคาร ซึ่งอยู่บริเวณกำแพงวัง
กำแพงวังแสดงรูปแบบของซุ้มประตูยอดปราศ ซุ้มประตูยอดปราศนี้มีหลักฐานการซ่อม
สร้างเปลี่ยนรูปแบบในรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขเป็นซุ้มประตูยอดปราศ จึงเป็นหลักฐาน
สำคัญอีกประการหนึ่งที่จะแสดงถึงว่า ภาพจิตรกรรมชิ้นนี้เขียนขึ้นภายหลังจากรัชกาลที่ 3 โดยนำ
จะเขียนขึ้นในรัชกาลที่ 4 ไปแล้ว⁵⁰

ภาพจิตรกรรมแสดงเทพในศาสนาฮินดู

อิทธิพลของศาสนาฮินดูที่เข้ามาดินแดนประเทศไทยนั้น ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 แล้ว โดยพิจารณาได้จากจดหมายเหตุจีนที่กล่าวถึงการเผยแพร่ศาสนาฮินดูในบริเวณแถบนี้ ตลอดจนโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดูที่พบทางภาคใต้ของไทยเป็นหลัก⁵¹ อิทธิพลของศาสนาฮินดูจากอินเดียเข้ามาสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันกับพุทธศาสนา(และศาสนาฮินดูได้ไปเจริญอย่างมากในดินแดนของเขมรโบราณ) และในระยะต่อมามีได้นำเอาแนวคิดและพิธีกรรมของศาสนาทั้งสองมาผสมผสานกันจนยากที่จะแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด แม้กระทั่งสมัยสุโขทัยที่เรารู้แน่ชัดว่ามีศาสนาพุทธเป็นศาสนาหลักก็ตาม ก็ยังพบว่ามี การให้ความสำคัญกับศาสนาฮินดูควบคู่ไปด้วย ดังเช่น การเปรียบเทียบสมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุลมานีกับพระกฤษณะ,พระราม-พระนารายณ์ ในศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2)⁵¹ หรือการประดิษฐานรูปพระมหेश্বর วิษณุ ที่หอเทวาลัยมหาเกษตร (รัชกาลของพระเจ้าลิไท) ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง(หลักที่ 4)⁵² นอกจากนี้ยังพบเทวรูปสำริดจำนวนหนึ่งที่เป็นประจักษ์พยานวัตถุแสดงถึงอิทธิพลของศาสนาฮินดูในสังคมสุโขทัย⁵³ และในสมัยต่อมาคืออยุธยาอิทธิพลศาสนาฮินดูก็ยังปรากฏอยู่อย่างมากมาย ดังเช่นวรรณกรรมบางเล่ม เช่น ลิลิตยวนพ่าย ได้กล่าวถึงพระอิศวร ,พระพรหม,พระวิษณุ หรือคำฉันท์คุชฌีสังเวกกล่อมช้างก็อ้างถึงเทพเจ้าทั้ง 4 พระองค์คือ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และพระอัคนี เป็นต้น โดยในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชถือได้ว่าเป็นยุคที่เฟื่องฟูของศาสนาฮินดูในราชสำนักอย่างแท้จริง โดยพระองค์ทรงให้พราหมณ์ทรงให้หล่อรูปเคารพในศาสนาฮินดู ตลอดจนโปรดให้กวีทั้งหลายแต่งวรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนาฮินดูหลายเรื่อง นอกจากนี้ชนบประเพณีในราชสำนัก ตลอดจนพระปรมาภิไธยของพระมหากษัตริย์ที่เปรียบเสมือนสมมติเทพหรือเทวราชา ก็ล้วนแฝงเอาไว้ด้วยหลักการปฏิบัติเนื่องในศาสนาฮินดูเกือบทั้งสิ้น⁵⁴ นอกจากนี้แล้วคติความเชื่อนี้ยังสะท้อนออกมาในรูปของพระราชพิธีต่าง ๆ เริ่มด้วยประกาศแข่งน้ำในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 พระเจ้าอู่ทอง (พ.ศ.1893-1912) ซึ่งอ้างเทวคาทั้งหลาย มีพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น

ต่อมาในสมัยพระเจ้าปราสาททอง เมื่อโปรดให้ทำพิธีลบศักราช เมื่อ พ.ศ.2181 (จ.ศ.1000) นั้นในพระราชพิธีได้มีการจำลองเขาพระสุเมรุ (เขาสีเนรุราช) ขึ้นที่ด้านหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท โดยมีการสร้างเขาไกรลาสและเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบเขาสีเนรุด้วย มีการตกแต่งด้วยรูปปอสูรภัณฑ์ คนธรรพ์ พระฤาษีสัทธิ วิทยาธร กินนร นาคสุบรรณ รวมทั้งสร้างรูปสมเด็จพระอมรินทราบหาราชสถิตเป็นองค์เทวประธานอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ และโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระวิษณุ พระพายุ พระพิรุณ พระเพลิง พระ

ยม พระไฟสพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ และรูปเทพเจ้าสิบสองราศีอยู่โดยรอบรูปสมเด็จพระอมรินทราบหาราช⁵⁵

นอกจากนี้พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ (แพ ปริยัติธรรมธาดา) ยังได้กล่าวถึงเรื่องของเทพเจ้าในศาสนาฮินดู จากพระราชพิธีอินทราภิเษก ดังความต่อไปนี้

“รากษยยืนดินพระสุเมรุ อนุพยสิหราชสีหสิง โดกิเลนเยี่ยงผา ช้างโคกระบือ แล เสือ หมี มีรูปเทพคานั่งทุกเขาไกรลาส รูปพระอิศวรเปนเจ้าแลนางอุมากวดี ยอดพระสุเมรุ รูปพระอินทรรูปอสูรอยู่กลางพระสุเมรุ รูปพระนารายณ์บนทมลินในดินพระสุเมรุ”⁵⁶

จะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยาคติความเชื่อในเรื่องเทพในศาสนาฮินดูปรากฏอยู่อย่างมากมาย ในลักษณะของพระราชพิธีที่ปรากฏสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในสมัยนั้นว่าการนำเหล่าเทพเจ้ามาร่วมปรากฏหรือใช้ประกอบพระราชพิธีนั้นจะเป็นการเชิญเทพเจ้าเหล่านั้นมาร่วมเป็นสักขีประกอบพิธีและเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์

จากการพิจารณาภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ปรากฏเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ซึ่งบางภาพก็ตรงตามประติมาณวิทยาและเทพปกรณัมของอินเดีย แต่บางภาพก็ได้มีการนำมาปรุงแต่งและแก้ไขให้เข้ากับเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมของไทย มีจำนวนทั้งสิ้น 12 ภาพ แสดงภาพเทพเจ้าองค์ที่สำคัญ ๆ ได้แก่

1. พระอิศวรประทับบนบัลลังก์มีบริวารประกอบ (ภาพที่ 34)
2. พระนารายณ์ทรงครุฑ (ภาพที่ 35)
3. พระอิศวรและพระนางอุมามเหศวร (อุมามเหศวร) (ภาพที่ 36)
4. พระนางลักษมี (ภาพที่ 37)
5. พระนารายณ์ประจักษ์สถาน (ภาพที่ 38)
6. พระพรหมทรงหงส์ (ภาพที่ 39)
7. พระขันธกุมารทรงนกยูง (ภาพที่ 40)
8. พระปรเมศวรปราบมูลาดณี (ภาพที่ 41)
9. พระนารายณ์ขึ้นจำสถาน (ภาพที่ 42)
10. พระปรเมศวรปราบอังกูพรหม (ภาพที่ 43)
11. พระนารายณ์ขึ้นจำสถาน (ภาพที่ 44)
12. พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ (ภาพที่ 45)

เทพเจ้าในศาสนาฮินดู (เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ทางการเกษตรกรรม)

จิตรกรรมที่ปรากฏในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ได้แก่

รหัสภาพ 2.1.1. พระแม่ไฟสพ (ภาพที่ 30)

ยม พระไฟสพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ และรูปเทพเจ้าสิบสองราศีอยู่โดยรอบรูปสมเด็จพระอมรินทราบาราช ⁵⁵

นอกจากนี้พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ (แพ ปรียัตติธรรมธาดา) ยังได้กล่าวถึงเรื่องของเทพเจ้าในศาสนาฮินดู จากพระราชพิธีอินทราภิเษก ดังความต่อไปนี้

“รากษยยืนดินพระสุเมรุ ญปคชสีหราชสีหสิงโตกิเลนเยี่ยงผา ช้างโคกระบือ แล เสือ หมี มีรูปเทพคานั่งทุกเขาไกรลาส รูปพระอิศวรเปนเจ้าแลนางอุมาภคินี ยอดพระสุเมรุ รูปพระอินทรรูปอยู่กลางพระสุเมรุ รูปพระนารายณ์บนทมลินในดินพระสุเมรุ” ⁵⁶

จะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยาความเชื่อในเรื่องเทพในศาสนาฮินดูปรากฏอยู่อย่างมาก ในลักษณะของพระราชพิธีที่ปรากฏสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในสมัยนั้นว่าการนำเหล่าเทพเจ้ามาร่วมปรากฏหรือใช้ประกอบพระราชพิธีนั้นจะเป็นการเชิญเทพเจ้าเหล่านั้นมาร่วมเป็นสักขีประกอบพิธีและเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์

จากการพิจารณาภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ปรากฏเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ซึ่งบางภาพก็ตรงตามประติมาณวิทยาและเทพปกรณัมของอินเดีย แต่บางภาพก็ได้มีการนำมาปรุงแต่งและแก้ไขให้เข้ากับเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมของไทย มีจำนวนทั้งสิ้น 12 ภาพ แสดงภาพเทพเจ้าองค์ที่สำคัญๆ ได้แก่

1. พระอิศวรประทับบนบัลลังก์มีบริวารประกอบ (ภาพที่ 34)
2. พระนารายณ์ทรงครุฑ(ภาพที่ 35)
3. พระอิศวรและพระนางอุมาเหศวร (อุมาเหศวร)(ภาพที่ 36)
4. พระนางลักษมี (ภาพที่ 37)
5. พระนารายณ์ประจำสถาน (ภาพที่ 38)
6. พระพรหมทรงหงส์ (ภาพที่ 39)
7. พระขันธกุมารทรงนกยูง (ภาพที่ 40)
8. พระปรเมศวรปราบมูลาคินี (ภาพที่ 41)
9. พระนารายณ์ขึ้นจำสถาน (ภาพที่ 42)
10. พระปรเมศวรปราบอังกูพรหม (ภาพที่ 43)
11. พระนารายณ์ขึ้นจำสถาน (ภาพที่ 44)
12. พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ (ภาพที่ 45)

เทพเจ้าในศาสนาฮินดู (เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ทางการเกษตรกรรม)

จิตรกรรมที่ปรากฏในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ได้แก่

รหัสภาพ 2.1.1. พระแม่โพสพ(ภาพที่ 30)

รหัสภาพ 2.3.3. พระพลเทพ (ภาพที่ 48)

ด้วยประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม ราชสำนักจึงต้องบำรุงขวัญของประชาชน ส่วนหนึ่งที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจก็คือการบูชาเทพเจ้าแห่งการเกษตรกรรม โดยเชื่อว่าเทพเจ้าจะคุ้มครองและบันดาลให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล เพื่อความอุดมสมบูรณ์แก่พืชพันธุ์ธัญหาร สิ่งสะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อในเรื่องของเทพเจ้าแห่งการเกษตรกรรมที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักและประชาชน ได้แก่การประกอบพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ในการนี้พระมหากษัตริย์ในนามของพระประมุขของประเทศเป็นองค์ประธานในพิธี เพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคล ดังนั้นการปรากฏภาพเทพเจ้าแห่งการเกษตรกรรมในพระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น ตำแหน่งของภาพจิตรกรรมทั้งสองอันได้แก่ภาพแม่โพสพและภาพพระพลเทพจะอยู่ในส่วนด้านผนังสกัด โดยตำแหน่งอยู่ตรงข้ามกัน โดยผู้เขียนน่าจะเจตนาให้เป็นภาพที่คู่กัน การแสดงภาพน่าจะหมายถึงการแสดงความเคารพบูชาต่อเทพเจ้าพระองค์นั้น เพราะการเกษตรเป็นหัวใจหลักต่อเกษตรกรอันเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ ประกอบกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพระราชพิธีที่สำคัญ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ดังนั้นการประดับภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับเทพเจ้าทั้ง 2 พระองค์ อาจหมายถึงการอัญเชิญเทพเจ้าทั้งสองพระองค์มาร่วมเป็นสักขีพยานในการกระทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพื่อความสุखสวัสดิ์ ความเป็นสิริมงคลและความอุดมสมบูรณ์แห่งพื้นแผ่นดินในการครองสิริราชสมบัติในแผ่นดินขององค์พระมหากษัตริย์

สำหรับประเด็นการที่ช่างเอาภาพเทพจากศาสนาฮินดูมาเขียนประดับในพระที่นั่งองค์นี้ เมื่อพิจารณาเหตุผลความเป็นไปได้ในขณะนั้น สันนิษฐานว่าอาจจะเกิดจากแนวความคิดหลักดังนี้

- 1.เมืองไทยมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาตั้งแต่อดีตกาล แต่อิทธิพลของศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์นั้นก็นับว่ามีบาบาทต่อสังคมไทยตลอดมา โดยได้มีการผสมผสานนำเอาคติแนวคิดต่าง ๆ มาใช้ปฏิบัติทั้งในชีวิตประจำวัน สังคม ตลอดจนถึงราชสำนัก การนำเอาภาพเทพในศาสนาฮินดูมาประดับในพระที่นั่ง แสดงให้เห็นแนวคิดของการผสมกันระหว่างศาสนาทั้งสองได้อีกด้วย ซึ่งในการนี้ช่างมิได้เพียงนำเอาเนื้อหาของเทพในศาสนาฮินดูตามเทพปกรณัมมาเขียนโดยตรงเท่านั้น แต่ยังเขียนขึ้นตามเรื่องราวที่ดัดแปลงให้ต้องตามคติและรสนิยมของไทย จึงจะเห็นได้ว่ามีภาพหลายภาพที่มาจากวรรณกรรมไทยที่ปรุงแต่งขึ้นจากต้นเค้าเดิมของอินเดีย เช่นนารายณ์สิบปาง รามเกียรติ์ ตลอดจนเรื่องในตำราเทวรูป เทพนพเคราะห์ต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาฮินดูที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทย

2.บรรดาเทพเจ้าต่าง ๆ ในศาสนาฮินดู ล้วนแต่เป็นเทพผู้มีอิทธิฤทธิ์ สามารถคุ้มครอง และขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ ได้ และเมื่อพิจารณาถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้ากับความสำคัญของพระที่นั่งประกอบกัน ก็สามารถจะกล่าวได้ว่าการประดับภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับเทพในศาสนาฮินดูน่าจะมีคามหมายถึงการเป็นผู้คุ้มครองและผู้พิทักษ์รักษาสถานที่ ป้องกันภัยอันตรายและสิ่งอัปมงคลไม่ให้มากล้ำกรายสถานที่ศักดิ์สิทธิ์⁵⁷ ด้วยเหตุนี้จึงพบว่าศิลปกรรมของชนชาติไทยที่ปรากฏหลักฐานเทพในศาสนาฮินดูมาประดับศาสนสถาน เช่นสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นบานประตูพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี

3. ในสมัยรัตนโกสินทร์ คติความเชื่อในเรื่องของการนำเทพเจ้าในศาสนาฮินดูยังมีอยู่อย่างมั่นคง เห็นได้จากประเพณีในราชสำนัก ก็จะมีพระราชพิธีที่เป็นแบบพุทธปนพราหมณ์หรือฮินดู โดยเฉพาะการนำเทพเจ้ามาประดับในอาคารศาสนสถาน ได้รับความนิยมากในสมัยรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เช่นที่ผนังหลังบานประตู/หน้าต่างวัดสุทัศน์ ฯ และที่วัดบวรสถานสุทธารวาส⁵⁸ ฉะนั้นการนำภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับเทพเจ้าในศาสนาฮินดูมาประดับไว้ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งนับว่าพระที่นั่งองค์นี้มีความสำคัญมากที่สุดองค์หนึ่งในฐานะที่ใช้เป็นมณฑลพิธีในการกระทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก การประดับภาพเหล่าเทพเจ้าก็เท่ากับการอัญเชิญเหล่าเทพเจ้าเพื่อรวมเป็นสักขีพยาน อีกทั้งเป็นการเสริมสร้างความขลังความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชพิธี โดยจะเห็นได้จากหลักฐานในอดีตเช่น ในพระราชพิธีลบศักราชในสมัยของพระเจ้าปราสาททอง ได้มีการให้บรรดาขุนนาง แต่งกายเป็นเทพเจ้าเพื่อเข้าร่วมในพระราชพิธี เมื่อพิจารณาคุณภาพที่นำมาประดับจะเห็นว่าส่วนใหญ่ของภาพจะเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง 3 พระองค์ในศาสนาฮินดูได้แก่ พระนารายณ์ พระอิศวร พระพรหม พระชายาของเทพเจ้าบางพระองค์เช่น พระนางอุม่า พระนางลักษมี นอกจากนี้แล้วยังปรากฏภาพพระขันธกุมารทรงนกยูงซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งการสงคราม จะเห็นได้ว่าการนำเทพมารวมกันนั้นน่าจะมีความหมายอีกนัยหนึ่งคือการรวมความศักดิ์สิทธิ์ ของเทพผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง 3 พระองค์ ได้แก่พระนารายณ์ พระอิศวร พระพรหม นอกจากนี้แล้วยังรวมความเป็นผู้นำทางการรบ การทหารซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ จึงได้มีการประดับภาพพระขันธกุมารเทพเจ้าแห่งการสงคราม⁵⁹

เชิงอรรถท้ายบทที่ 5

¹ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมนเฑียรในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ:สำนักพระราชวัง, 2511), หน้า 18

²สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพ, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 21.

³สมิทธี ศิริภัทร์, “สกุลช่างศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์”, การเรียนการสอนประวัติศาสตร์ศิลปะไทยระดับมัธยมศึกษา (กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530), หน้า 182.

⁴พระยาธรรมปรีชา(แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 3 (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2520), หน้า 117

⁵กรมศิลปากร, เรื่องราวชาภิเษกและจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ชวนชม, 2509. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนาวาอากาศตรีสมภพ สุดสุนทร), หน้า 11-15.

⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

⁷อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวคาพุทธ เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง (เชียงใหม่:คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523), หน้า 74.

⁸ณัฐภัทร์ จันทวิช, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2530), หน้า 174.

⁹พระคัมภีร์ชาดกแปลจากชาดกภูฏานกถา เล่ม 1, นิทานชาดก (กรุงเทพฯ:สำนักอบรมครวัดสามพระยา, 2493), หน้า 163-164.

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

¹¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 197-198.

¹²เรื่องเดียวกัน เล่ม 3 อรรถกถา เอกนิบาต, หน้า 174.

¹³ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีหม่อมทวีดลยศศักดิ์), หน้า 140.

¹⁴พระคัมภีร์ชาดกแปลจากชาดกภูฏานกถา เล่ม 2, หน้า 395-397.

¹⁵พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 12, พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 4 มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก มหาสิหนาทสูตร (พระนคร:โรงพิมพ์การศาสนา, 2514-2515), หน้า 117.

¹⁶เรื่องเดียวกัน, เล่ม 15, พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 7 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, หน้า 318.

¹⁷พระธัมมปทีฏฐกถาแปล, แปลจากธัมมปทีฏฐกถา, พิมพ์ครั้งที่ 8 (พระนคร:โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2517. โดยคณะกรรมการแผนกตำรา), หน้า 146. ว่า บ้านอจลคาม.

¹⁸ พระธัมมปทัฏฐกถาแปล, แปลจากธัมมปทัฏฐกถา, พิมพ์ครั้งที่ 8 (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2517, โดยคณะกรรมการแผนกตำรา), หน้า 148.

¹⁹ พระคัมภีร์ชาดกแปลจากชาตกฏาฐกถา, เล่ม 2 กุลาวกชาดก อรรถกถาเอกนิบาต (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, 2493), หน้า 390-391.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, เล่ม 2, หน้า 390-399.

²¹ พระธัมมปทัฏฐกถาแปล, ภาค 2, หน้า 151.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

²⁴ พระคัมภีร์ชาดกแปลจากชาตกฏาฐกถา, เล่ม 2, หน้า 395.

²⁵ พระธัมมปทัฏฐกถาแปล, ภาค 2, หน้า 154.

²⁶ พระยารธรรมปรีชา(แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง), หน้า 117.

²⁷ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา(ฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาภิไธย) (พระนคร: องค์การคำคุณฐา, 2504), หน้า 47.

²⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “พระเมรุมาศก็คือเขาพระสุเมรุ,” ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 17 ฉบับที่ 5 (มีนาคม 2539), หน้า 20.

²⁹ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา(ฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาภิไธย ๑), หน้า 47.

³⁰ พระยาโบราณราชธานินทร์, ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดเกษมสุวรรณ, 2508), หน้า 56.

³¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, และคณะ, การศึกษาวิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 92.

³² พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, “เรื่องฉากลายรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514), พิมพ์ฉลองพระองค์ในงานพระราชทานเพลิงพลตรีหม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ 23 กุมภาพันธ์ 2514, หน้า 70.

³³ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, พระราชลัญจกร (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด(มหาชน), 2539, พิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในวโรกาสพระราชพิธีกาญจนาภิเษก), หน้า 143-145.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

³⁵ พระยาธรรมปรีชา(แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง), หน้า 117.

³⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บัญนาถ), พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2531), หน้า 28-29.

³⁷ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2514. พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีหม่อมทิววงศ์ลดาวัลย์ศักดิ์[ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทิววงศ์]), หน้า 164.

³⁸ ประกาศพระราชพิธี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2459. ข้าราชการกรมราชเลขาการพิมพ์สนองพระคุณในงานศพ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ฯ), หน้า 31

³⁹ ส.พลายน้อย, เทวนิยาย (กรุงเทพฯ: อักษรวิทย์, 2537), หน้า 9.

⁴⁰ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา(ฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาภิไธย), หน้า 47.

⁴¹ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)กับพระจักรพรรดิพงศ์(จาด) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 352.

⁴² พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, “เรื่องนาคลายรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีหม่อมทิววงศ์ลดาวัลย์ศักดิ์ 23 กุมภาพันธ์ 2514), หน้า 70.

⁴³ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, ศักดิ์ศรีและคณะ, การศึกษาวิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 92.

⁴⁴ ประกาศพระราชพิธี เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2459. ข้าราชการกรมราชเลขาการพิมพ์สนองพระคุณในงานศพ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ฯ), หน้า 31.

⁴⁵ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, ประเพณีในราชสำนัก, หน้า 165.

⁴⁶ เบญจมาศ พลอินทร์, วรรณคดีขนบประเพณีพระราชพิธีสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2523), หน้า 12.

⁴⁷ พลตรีหม่อมทิววงศ์ลดาวัลย์, “พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีหม่อมทิววงศ์ลดาวัลย์ศักดิ์ 23 กุมภาพันธ์ 2514), หน้า 56-58.

⁴⁸ ธงทอง จันทรางศุ, “พระราชกรณียกิจด้านการศึกษาและการศาสนา”, มหาเจษฎาบดินทร์ (กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, 2531), หน้า 35.

⁴⁹ ธงทอง จันทรางศุ, “พระราชกรณียกิจด้านการศึกษาและการศาสนา,” มหาเจษฎาบดินทร์ (กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, 2531), หน้า 35.

⁵⁰ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, การศึกษาวิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 70.

⁵¹ กรมศิลปากร, ประชุมศิลปาจารย์ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515). กรมศิลปากรพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชประสิทธิ์คุณ, หน้า 27.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

⁵³ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.มจ., เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2509), หน้า 36.

⁵⁴ องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, พระราชกรณียกิจในการทรงอุปถัมภ์ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2509), หน้า 127-135.

⁵⁵ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), หน้า 352.

⁵⁶ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาภิไธย ๑), หน้า 47.

⁵⁷ กาญจนาคพันธุ์, “อาร์กซ์”, เมืองโบราณ, ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เมษายน-พฤษภาคม, 2522), หน้า 11.

⁵⁸ วรรณิกา ณ สงขลา, “การบรรยายเรื่องลักษณะและการศึกษาภาพจิตรกรรมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”, บรรยายพิเศษเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2530), หน้า 117-118.

⁵⁹ ส.พลายน้อย, เทวนิยาย (กรุงเทพฯ: อักษรพิทยา, 2537), หน้า 9.